

ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНО-ЦІННІСНИХ ТА ПАТРІОТИЧНИХ ОРІЄНТИРІВ У МОЛОДІ БОГОСЛОВАМИ-ПРОСВІТНИКАМИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

Анотація. Висвітлено домінуючі ідеї богословів-просвітників періоду українського бароко, що торкалися проблем виховання морально-ціннісних та патріотичних орієнтирів у молоді; обґрунтовано духовно-християнські і патріотичні виміри людського буття, спираючись на ідеї наукової і проповідницької діяльності І. Галятовського, праці І. Максимовича, Д. Ростовського (Туптало), А. Радивиловського, Л. Барановича, козацькі літописи Л. Грабянки та С. Величка, твори Ф. Прокоповича та С. Калиновського.

Аннотация. Освещены доминирующие идеи богословов-просветителей периода украинского барокко, которые касались проблем воспитания морально-ценностных и патриотических ориентиров у молодежи; обоснованы духовно-христианские и патриотические измерения человеческого бытия, опираясь на идеи научной и проповеднической деятельности И. Галятовского, труды И. Максимовича, Д. Ростовского (Туптало), А. Радивиловского, Л. Барановича, казацкие летописи Л. Грабянки и С. Величко, произведения Ф. Прокоповича и С. Калиновского.

Abstract. The article deals with the dominant ideas of theologian-educators in the period of Ukrainian Baroque concerning the education problems of moral and patriotic values in young people; grounds the spiritual Christian and patriotic dimensions of human existence, based on the ideas of scientific and preaching activity of I. Halyatovskyi, the works of Ivan Maksymovych, D. Rostovskyi (Tuptalo), A. Radyvylovskyi, L. Baranovych, Cossack chronicles of L. Hrabianka and S. Velychko, the works of F. Prokopovych and S. Kalynovskyi.

Ключові слова: морально-ціннісні орієнтири, патріотизм, богослови-просвітники, період українського бароко.

Ключевые слова: морально-ценностные ориентиры, патриотизм, богословы-просветители, период украинского барокко.

Keywords: moral values, patriotism, theologian-educators, the period of Ukrainian Baroque.

Постановка проблеми. У часи соціально-економічних трансформацій, невизначеності гуманітарної політики особливого значення набуває освітньо-

виховна система, яка забезпечує гуманізацію суспільства і окремої особистості, зберігає і зміцнює засади моральності. Саме освіта, зберігаючи свій людиноцентристський характер, наповнює суспільство культурологічним і гуманістичним змістом на основі надбань педагогічної думки, яка є невід'ємною складовою загальної культури українського народу.

Спираючись на досвід минулого, та переосмислюючи його, вивчаючи і зберігаючи традиції, педагогічна думка здатна відроджуватися й оновлюватися у кожному нову епоху. У центрі її наукових інтересів завжди перебуває людина, її навчання і виховання на ідеях добра, людськості, духовності, патріотизму та гуманізму. У цьому аспекті досить привабливим є період другої половини XVII ст. – першої половини XVIII ст., який багато в чому нагадує суспільно-політичну ситуацію, яка склалася нині в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремих аспектів проблеми торкалися П. Гагаєв, Н. Дічек, О. Захара, М. Кашуба, Ю. Коган, Б. Митюров, Л. Ніколенко, В. Нічик, Т. Огнева, П. Пелех, Н. Попов, М. Сухомлинов, О. Сухомлинська, З. Хижняк, О. Чорний, М. Ярмаченко та ін. Але поза межами дослідження залишилося висвітлення проблеми виховання морально-ціннісних та патріотичних орієнтирів у молоді богословами-просвітниками в період українського бароко.

Метою статті є обґрунтування поглядів богословів-просвітників на виховання морально-ціннісних та патріотичних орієнтирів у молоді в період українського бароко, які відображали загальну тенденцію філософсько-педагогічної думки того часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У другій половині XVII ст. у педагогічній думці України домінували ідеї, згідно з якими у навчанні і вихованні молодого покоління вивищувалися морально-християнські засади, в основу яких покладалася гуманістична філософія, притаманна європейській педагогічній думці. У центрі уваги проповідників переважають такі категорії, як моральність, духовність, патріотизм, совість, гуманізм, освіченість, свобода вибору, повага до людської гідності, самоцінність особистості. Окреслюються провідні моральні цінності – людяність, розумне самообмеження, щирість,

відвертість, правдивість, доброта, гармонійне поєднання віри і розуму, самовиховання, самопізнання та антицидності – жорстокість, заздрість, гнів, лють, пихатість, зажерливість, жадібність; набуває визнання думка про необхідність орієнтації на перші та подолання других, використовуючи для цього проповіді, казання, диспути тощо. Духовність збагачується християнським наповненням, трансформуючись у філософське світобачення, поширюються погляди, згідно з якими духовно-моральне становлення особистості залежить не лише від Божої волі, а відбувається насамперед у процесі її виховання та самовиховання.

Сутність патріотичного виміру розумілася як любов до Батьківщини, свого народу, традицій, відхід від церковної трафаретності й заміна її реалістичним сприйняттям людини з огляду на її позитивні й негативні якості в історичній ретроспективі. Серед основних форм і методів патріотичного виховання найбільшого визнання набули такі: проповіді, побудовані на історичних матеріалах; книги та поезії героїчного змісту; моральні драми; патріотичний гурток; важливим джерелом патріотичного змісту є „козацькі літописи”, в яких набувають відображення реальні події з недалекого історичного минулого України.

Духовно-моральні аспекти виховання привертали увагу таких діячів другої половини XVII ст., як І. Галятовський, І. Максимович, Д. Ростовський, А. Радивилівський та ін. Підтвердженням цього може бути трактат І. Максимовича „Феатрон” та складений ним „Алфавіт собраний, рифмами сложеный...”, в якому вміщено релігійно-моралістичні роздуми про життя і смерть, віру й надію тощо. Як зазначає В. Тригубенко, будучи прихильником концепції духовного виховання, педагог підпорядковував зміст цієї праці розкриттю основних його положень. Особливо це стосується виховання гуманістичних і патріотичних якостей особистості. Зазначаючи, що її формування і розвиток залежать не лише від Божої волі, а насамперед від виховання, І. Максимович пов’язує його ефективність з природженими даними. Його твори містять значну кількість моральних сентенцій і виховних вимог; релігійні та моральні мотиви пов’язуються із загальнолюдськими поглядами на

норми поведінки в суспільстві. Закликаючи виховувати в молоді чистоту думок, бажання робити добрі справи, повагу до батьків, слухняність, милосердя, стриманість, І. Максимович наголошує на вирішальній ролі у цьому процесі розуму, а не емоцій [8].

Вагомий внесок у розкриття ідей духовно-морального виховання зробив Д. Ростовський (Туптало). Одним з найбільш відомих його творів, пов'язаних з цією проблематикою, є „Четы Мінеї” [10] – життєписи святих, що поєднують в собі елементи казковості з історичним та побутовим матеріалами, „Четы” виконували важливу виховну і просвітницьку функцію, вирізнялися „прив'язаністю” до національного культурно-історичного ґрунту, завдяки чому були дохідливі і зрозумілі для всіх. Особливо це стосується патріотичних рис особистості. Розкриваючи їхню сутність, Д. Ростовський протиставляє праведне і грішне життя людини, засуджує злість і ворожнечу, прославляє любов. Причому все це подається не у формі моралізувань, а через літературно живі образи, які не завжди відповідають церковним канонам [8, с. 151]. Основні його постулати в узагальненому вигляді можна сформулювати так: людині властива сила волі і, дотримуючись норм християнської моралі, вона може здійснювати вчинки, які ведуть до добра; моральна поведінка залежить від розуму особистості, важливим засобом розвитку якої є книжне вчення. Цим самим наголошувалося на необхідності піднесення освіти, здобуття якої й покликане сформувати в особистості патріотичні та духовно-моральні риси.

Велике значення з морально-духовного погляду мали моральні драми Д. Ростовського „Комедія на Успение Богородицы”, „Комедія на день Рождества Христова”, „Грішник, который кается” та ін., в яких протиставляються добро і зло, вічність і смерть, любов і ненависть. Ці твори, сповнені конкретного змісту, орієнтовані на молоде покоління і призначені для використання в навчально-виховному процесі школи.

Проповіді Д. Ростовського, основна мета яких мала не догматичне, а моральне спрямування, орієнтовані на з'ясування і формулювання морального ідеалу. Критерієм цього ідеалу постає „вчення християнської церкви, але не в частковостях, а побудоване на основних його положеннях, на вченні про любов

до Бога і людини”, він „торкається всіх гострих проблем сучасності й обговорює їх з погляду християнської моральності” [3, с. 103]. Просвітник засуджував пихатість, ворожість, підступність, лицемірство, відсутність милосердя до нижчих прошарків, особливо серед багатих.

На переконання Д. Ростовського, користь від багатства є лише тоді, коли воно використовується на милостиню. Стверджуючи, що багаті презирливо ставляться не тільки до бідних, а й шляхетних людей, проповідник наголошує, що Бог не створював ані багатих, ані бідних, ані „шляхетних”, ані „нешляхетних”, усе це є діяння самих людей. Тому багатство підпадає у нього під моральний осуд, адже є причиною руйнування моральних цінностей і цінності буття.

Сутність духовно-морального виховання розуміється Д. Ростовським як сходження людини до Бога шляхом виконання заповідей і покаяння. Поєднатися з Богом вона може через любов до нього і до людини. Під любов'ю розуміється єдність серця і таємної думки – розуму. Любити треба те, що любить Бог, і ніколи не любити того, що він не любить, робити треба те, що треба Богу, і намагатися уникати того, що йому не треба, за що він може гніватися.

Окремо хотілося б виділити постать Іоанікія Галятовського, у педагогічній концепції якого, крім морально-духовного виховання, яке є домінуючим, важливе місце належало вихованню патріотизму, зокрема таких якостей як: любов до вітчизни, до свого народу, до національних традицій, відповідальність перед батьківщиною і народом. Треба зазначити, що любов до вітчизни була однією з найголовніших чеснот, яка, на думку вченого, заслуговує на возвеличення і наслідування. В „Науці” він наводить приклад проповіді, в якій прославляються патріотичні вчинки: „Бронецький тому так називається, що боронив вітчизну і церкву Божу від негідників... Потребує церква і вітчизна підпори і він був підпорою” [2, с. 223]. Зраду Батьківщині І. Галятовський вважає великим гріхом. Адже „земля і Бог злиті воєдино: Бог, створивши природу, розчинився в ній, підсилює свою патріотичну думку мислитель” [4, с. 118]. Богослов виступає за державну цілісність українського

народу, підтримує ідею визволення слов'янських народів від іноземних завойовників та єдності всіх православних народів, виступає за мир і злагоду в суспільстві. Популярності набули трактати І. Галятовського „Месія правдивий” (1668), спрямований проти ідеології іудаїзму, „Старий костюл” (1678), „Алфавіт” (1681), „Фундаменти” (1683), „Лебідь” (1679), „Алькоран” (1683) та ін. – писані польською мовою проти ідеології єзуїтів та магометан [4, с. 118–119]. У передмові до збірника оповідань-легенд „Скарбница потребная” (1676) яскраво простежуються патріотичні ідеї вченого, зокрема його погляди на укладений договір України з Росією, ідея слов'янського єднання у боротьбі проти турецько-татарських завойовників, висока оцінка дається козацьким перемогам, уславлюється значення запорозького та донського козацтва „в справі захисту південних східнослов'янських земель” [2, с. 21–22].

За І. Галятовським, чинником духовності завжди є національна свідомість, яка базується на православній вірі, що є опорою „українців у боротьбі за збереження Вітчизни, її культури, мови” [4, с. 72].

Розглядаючи особливості педагогічної думки в Україні у другій половині XVII ст. у контексті патріотичних вимірів людського буття, не можна не згадати Л. Барановича. Протягом тривалого часу просвітник керував гуртком патріотично налаштованих учених і письменників, надаючи підтримку багатьом з них. Цей гурток увійшов в історію під назвою „Чернігівські Афіни”. Крім Л. Барановича, до нього входили І. Максимович, І. Величковський, О. Бучинський, Л. Кришанович, Д. Ростовський. Саме вони сприяли тому, що Чернігів у другій половині XVII ст. перетворюється на один з культурних осередків тодішньої України.

З погляду виховання патріотичних почуттів у молоді найбільший інтерес становлять його вірші про війни із зовнішніми ворогами України, про козацькі походи проти Туреччини і Криму. Вірші про війни пройняті патріотизмом, щирою любов'ю до рідного краю, закликають до формування високих моральних якостей у молодого покоління. З цього приводу сучасний український дослідник В. Шевчук зазначає, що у циклі поезій на тему руїни він „з'явив стільки гарячої любові до рідної землі, стільки болю за розруху її та

біди, що не можна не побачити – ось воно, справжнє обличчя цієї складної людини, а не ті маски, які не раз доводилося йому вдягати як людині сущій. Міг улягати ... перед російськими царями й у поезії, що чинилося, можна гадати, з конкретною практичною чи й шкурницькою метою, але коли мислив про долю рідної землі, то його серце по-справжньому обливалося кров'ю” [9, с. 140].

Вагомий патріотично виховний потенціал мають так звані козацькі літописи – умовна назва історичних творів, присвячених козацьким війнам. До них належать „Літопис Самовидця”, літописи Г. Грабянки та С. Величка, Лизогубівський, Чернігівський та ін. Характерна їхня ознака – спроба подати історичні події у прагматичному плані. Ці літописи „здебільшого несуть чітко ідеологічні й патріотичні ідеї, передбачають виховні функції, базуються на патріотичних засадах, звеличують історичні діяння пращурів і козацтва, пройняті піклуванням, щоб велич історичних звершень минулого не пішла в забуття” [7, с. 160].

На створення „козацьких літописів” авторів надихали події героїчної боротьби українського народу, поява козацької держави, що стимулювало формування патріотичної свідомості, почуття власної гідності, розуміння свого природного права на волю й незалежність.

Розглядаючи морально-ціннісні орієнтири, що становлять суть педагогічних ідей першої половини XVIII ст., зазначимо, що в цей час визнання набуває думка про те, що сутність людини виявляється через її вчинки, поведінку, моральність. Для дотримання ідеалу моральності необхідно знати свої можливості, здатності – явні і приховані. Психологічні курси, які читали в Києво-Могилянській академії, висвітлювали „потаємні механізми” людських здатностей і можливостей, згідно з якими формуються зовнішні поведінкові акти. Етичне вчення професорів академії містить міркування про праведну поведінку, моральні ідеали, зразки людської діяльності у світі. Для дотримання цих взірців, керування своїми вчинками відповідно до етичних ідеалів людина повинна усвідомлювати свої можливості.

Так, у вченні Ф. Прокоповича про людину чітко виокремлюється провідна ідея, головна мета: людина має усвідомити своє „Я”, володіти такими

поняттями, як особиста гідність й особиста відповідальність.

Заслуговує на увагу також ідея Ф. Прокоповича про те, що пізнавальні й практичні функції науки мають бути моральними, пов'язаними з добром, адже метою науки „повинно бути ніщо інше, як те, що є метою доброго діяння”. Цим самим було започатковано підхід, згідно з яким наука не просто аналізувалася як спосіб людської діяльності взагалі, а розглядалася в морально-ціннісному плані як творчість, спрямована на досягнення „доброго діяння”.

Для розкриття сенсу та спрямування людських дій, мислитель аналізує їхні причини, поділяючи на внутрішні (матеріальні, формальні) та зовнішні (спонукальні й цільові). Зовнішні причини, підбадьорюючи людину наказом, захопленням, переконанням, рухають і спонукають її до дії. Ведучи мову про зовнішні засади людських дій, філософ називає Бога як рушія людської волі. Добро як спонука вчинку, стверджує Ф. Прокопович, має відповідати потребам людини. Поділяючи добро на види, мислитель подає детальний зміст його мотивації. Нетворене добро у нього – це Бог, творене – всі речі. Добро метафізичне пов'язується з принципом досконалості взагалі. Добро фізичне охоплює природні здатності й афекти. Нарешті, моральне, або етичне, добро відповідає прагненням людини, воно бажане. Саме про це останнє добро і йдеться в його „Етиці”. Етичне добро у свою чергу, поділяється на тілесне (багатство) та моральне (почесті). Будь-яке добро – бажане, а зло – небажане. Коли бажають гріховного, то воно, на перший погляд, видається добром, але насправді об'єктивно таким не є [6, с. 510].

Ще одним представником етичного напрямку є С. Калиновський. З педагогічного погляду особливий інтерес становить диспут (другий) філософського курсу, в якому розглядаються питання формування волі, вироблення моральних навичок, визначається сутність моральної доброчесності. Четвертий диспут присвячений психологічним аспектам моральності. Положення „Етики” свідчать, що „автор заперечує поширену на той час теорію вродженості моральних якостей людини. Він вказував на важливість формування моральних якостей шляхом вироблення навичок, наголошуючи на провідній ролі виховання в цьому процесі” [1, с. 124].

Провідне місце в його дослідженнях посідає вчинок. У побудові теорії вчинку він „виходить з ідеї моральності, розуміючи її зміст як навички жити доброчесно або ж ні. Моральність – це самі вчинки, що походять від навичок. У повторенні актів поведінки закріплюються моральні навички” [6, с. 839].

С. Калиновський стверджує, що акт доброчесності, справедливості залежить від волі та інтелекту, відзначає, що "воля реалізує себе, коли освітлюється розумом, який навчає, що належить робити". Воля, взята окремо, підноситься до рівня здорового глузду; її рішення закріплюються дією – саме закріплюються, але не збагачуються в ній. Наголошується, що справедливість, моральні чесноти залежать від знання, насамперед наукового [5, с. 50]. На його думку, доброчесність ґрунтується не тільки на пізнанні, а й на поведінкових нормах і звичках.

Мета вчинку розуміється С. Калиновським як провідний аспект учинкової дії і поділяється на фізичну й моральну. Про його розуміння мети красномовно говорить теза: „Божественна слава є наша моральна мета, але сприйнята недосконало, оскільки до неї не мають потягу” [5, с. 82]. Це, на переконання мислителя, пояснюється тим, що „у своїй свідомості люди перебувають серед матеріальних речей, не відають Бога, а саме Бог є останньою метою природи речей” [5, с. 83]. Тому, не усвідомлюючи присутності Бога в світі, люди скоряються фізичній меті.

Висновки. Морально-ціннісні і патріотичні орієнтири педагогічної думки періоду українського бароко спрямовувалися на розуміння людини, розкриття її сутності через здійснювані нею вчинки і поведінку. Науковий доробок просвітників-богословів містить міркування про праведну поведінку, моральні ідеали, зразки існування людини у світі. В основу правил поведінки покладено принципи християнської етики, право людини на вияв своєї індивідуальності, але за умов, що цей вияв не завдає шкоди іншим. Важлива роль відводиться характеристиці доброчесностей, наявність яких розглядається як свідчення моральної вихованості особистості, й окресленню протилежних їм вад як свідчення аморальності. Наголошуючи на ролі Бога як рушія людської волі, просвітники водночас заперечували вродженість моральних якостей,

стверджуючи, що набути їх людина може лише в процесі спеціальним чином організованого виховання.

Перспективою подальших досліджень вбачаємо проблему формування духовно-моральних та патріотичних цінностей у студентів вищих навчальних закладів України у процесі вивчення гуманітарно-педагогічних дисциплін.

Література:

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР / [сост. Н. П. Калениченко]. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.

2. Галятовський І. Ключ розуміння / Іоанікій Галятовський ; [підг. до видання І. П. Чепіга]. – К. : Наук. думка, 1985. – 445 с.

3. Лебедева Н. А. Философская мысль русского духовенства в российском просвещении : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 “История философии” / Лебедева Наталья Александровна. – Мурманск, 2003. – 221 с.

4. Мащенко С. Барокова філософія Іоанікія Галятовського / С. Мащенко // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2–3. – С. 66–74.

5. Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII столетия / сост. М. В. Кашуба. – К. : Наук. думка, 1987. – 527 с.

6. Роменець В. А. Історія психології. XVII століття. Епоха Просвітництва / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2006. – 997 с.

7. Соціологічна думка України / [М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов [та ін.]]. – К. : Заповіт, 1996. – 424 с.

8. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. : в 2 кн. / [укл.: Сухомлинська О. В., Дічек Н. П., Самоплавська Т. О. [та ін.]] ; за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. X–XIX ст. – 624 с.

9. Шевчук В. Муза Роксоланська : українська література XVI–XVIII ст. : в 2 кн. / Валерій Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 2. Розвиток бароко. Пізнє барокко. – 728 с.

10. Туптало Д. Книга життя святих, сентябрь-ноябрь / Димитрий Туптало (Ростовский). – К. : Тип. Печерской Лавры, 1689. – [3], 196 л. 2⁰.

